ISSN : 2229-5577

सागरिका

अङ्कः 49/3,4 - 50/1,2

ISSN : 2229-5577

सागरिका

त्रैमासिकी संस्कृतशोधपत्रिका

अङ्क 49/3,4 - 50/1,2 विक्रमसंवत् 2078 (2021 ई.)
नवचत्वारिंशत्वर्षेतृतीयचतुर्थः-पंचाशत्वर्षेप्रथमद्वितीयोऽङ्कः

संस्थापक-संपादकः

स्व. रामजी उपाध्यायः

प्रधानसम्पादकः

राधावल्लभत्रिपाठी

सम्पादकः

आनन्दप्रकाशत्रिपाठी

प्रबन्धसम्पादकः

शशिकुमारसिंहः

सम्पादकमण्डलम्

नौनिहालगौतमः, सञ्जयकुमारः, रामहेतगौतमः, किरण आर्या

सागरिकासमितिः

संस्कृतविभागः

डॉ. हरीसिंहगौरविश्वविद्यालयः, सागरम् (म.प्र.)

ISSN : 2229-5577 UGC Approved JN. No.-42268

सागरिका
SAGARIKA

Quarterly Research Journal in Sanskrit (Peer Reviwed)

Vol. 49/3,4 - 50/1,2

Four Issues Every Year-June-Sep.-Dec.-March

अङ्कप्रकाशनं प्रतिवर्षम् आषाढ-आश्विन-पौष-चैत्रमासेषु

परामर्शदात्री समितिः

1. प्रो. शशिप्रभाकुमारः
2. प्रो. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः
3. डॉ. बलरामशुक्लः
4. डॉ. रमाकांतशुक्लः
5. प्रो. पी.के. मिश्रः

पत्रव्यवहारसङ्केतः

प्रो. आनन्दप्रकाशत्रिपाठी

अध्यक्षः, संस्कृतविभागः

डॉ. हरीसिंहगौरविश्वविद्यालयः, सागरम् 470003 (म.प्र.)

दूरभाष-फैक्स : 07582-264366

Email : sanskritsagar1946@gmail.com

प्रकाशिका - सागरिकासमितिः

संस्कृतविभागः, डॉ. हरीसिंहगौरविश्वविद्यालयः, सागरम् (म.प्र.)

सदस्यताशुल्कम्

वार्षिकम् - 100 रुप्यकाणि, आजीवनम् प्रतिव्यक्ति - 1000 रुप्यकाणि,
आजीवनम् प्रतिसंस्थम् - 2000 रुप्यकाणि, प्रत्यङ्कम् - 25 रुप्यकाणि

आवरणं शब्दसज्जा च

अमन प्रकाशन, नमकमंडी, कटरा, सागर (म.प्र.)

मोबा. : 9826434225

सम्पादकीयम्

इदानीं पत्रपत्रिकाणां गरीयसी काचित् पङ्क्तिर्दरीदृश्यते संस्कृतजगति तस्यां स्थितौ संस्कृतशोधपत्रिकासागरिका अग्रिमपङ्क्तौ तिष्ठति। संस्कृतसाहित्यानुसन्धानरतानां विद्वज्जनानां साहित्यविदां नव्यालेखपुरस्सरं 'गागरे' इत्यस्मिन् सागरमिव सम्पूर्यमाणेयं राष्ट्रिया संस्कृतशोधपत्रिका नैरन्तर्यं समाजोदयाय शोधान् संवितनोति। संस्कृत-शास्त्रीय-वैज्ञानिक-दार्शनिक-साहित्य- नाट्यादि-विषय-निगूढां शोधसामग्रीं विदुषां पुरतः परिवेशयन्तीयं कामपि वैश्विकीमधिमान्यतामभिभजते।

पञ्चाशदधिकवर्षेभ्यः सततप्रकाशमानायाः पत्रिकायाः अस्याः अस्मिनङ्क विविधात्मकाः शोधालेखाः सम्मिलिताः सन्ति। आगामिष्वङ्केषु परप्रकर्षसम्भावनां समाश्रित्य अपेक्ष्यते तावत् नवीना आलेखाः।

- सम्पादकः

अनुक्रमः

1.	वैदिकवाङ्मये पर्यावरणचिन्तनम्	- *रामसुमेरयादवः*	*09*
2.	वेदेषु मानवाधिकारः सामाजिकसद्भावना च	- *प्रभातकुमारसिंहः*	*18*
3.	शातपथानि सुभाषितानि	- *किरण आर्या*	*23*
4.	मनुस्मृत्यनुसारेण राजधर्मस्य वैशिष्ट्यम्	- *सञ्जयकुमारः*	*30*
5.	मनुस्मृतौ राष्ट्ररक्षणचिन्तनम्	- *नौनिहालगौतमः*	*37*
6.	रामकथायाः लोकचैतन्यं राजशेखरश्च	- *पूर्णचन्द्र उपाध्यायः*	*44*
7.	शिशुपालवधस्य काव्यशास्त्रीयं समीक्षणम्	- *बाबूलालः मीना*	*52*
8.	कादम्बरी कथायां जीवजन्तूनामवदानम्	- *राघवेन्द्रशर्मा*	*58*
9.	लब्धंवधूपदम्	- *रामहेतगौतमः*	*66*
10.	विद्या प्रादुर्भवित्तेषाम्	- *दयानिधिशर्मा*	*71*
11.	काव्येषु नाटकस्य रमणीयता	- *आशासिंह रावत*	*76*
12.	संस्कृतसाहित्ये काव्यभाषास्वरूप-विवेचनम्	- *हेमन्तशर्मा*	*85*
13.	काव्यशास्त्रे वागर्थविमर्शः	- *रहसबिहारीद्विवेदी*	*94*
14.	संस्कृत-काव्यशास्त्रे वक्रोक्ति-विमर्शः	- *तरुणकुमारशर्मा*	*101*
15.	शब्दार्थयोः सम्बन्धविचारः	- *सूरेरामतिरुमलरेड्डिः*	*107*
16.	भारतस्यैकताधारं सीमावर्ति तीर्थम्	- *शशिकुमारसिंहः*	*112*
17.	विशिष्टाद्वैतदर्शनस्यस्वरूपम्	- *अखिलेशकुमारमिश्रः*	*117*
18.	मानवीसंस्कृते बालोपन्यासः	- *पूर्णचन्द्रउपाध्यायः*	*122*
19.	अनुवाक्	- *नौनिहालगौतमः*	*124*
●	लेखकपरिचयः		*127*

16

भारतस्यैकताधारं सीमावर्ति तीर्थम्

शशिकुमारसिंहः

अखिले विश्वे अतीवमनोहराऽस्ति यस्य संस्कृतिः, सुजला सुफला शस्यश्यामलाऽस्ति यस्य भूमिः, सर्वेषां प्राणीनां कृते यत्र क्रियते कल्याणाय कामना सः महानतमः देशोऽस्ति भारतवर्षः।

भारतवर्षस्य संस्कृतिः भारतीयसंस्कृतिः इति नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति। भारतीय- संस्कृतेः मौलिकं स्वरूपं संस्कृतभाषायामेव निबद्धमस्ति। संस्कृतभाषायां निगदिते विशालतमे संस्कृतसाहित्ये विहङ्गमदृष्टिनिपातेन एतत् ज्ञायते यत् मानवीयमूल्याधारिता यादृशी विवेचना अत्र विद्यते तादृशी अन्यत्र अतिदुर्लभा अस्ति। संस्कृतसाहित्यं भारतवर्षस्य एकतायाः अखण्डतायाः च विवेचनं विशद् रूपेण प्रतिपादयाति यतोहि भारतीयसंस्कृतौ सर्वत्र समष्टिभावनायाः एव दर्शनं प्राप्यते न तु व्यष्टेः। वैदिकसंस्कृतसाहित्ये सम्पूर्णस्य राष्ट्रस्य कल्याणार्थं एव प्रार्थना क्रियते -

सं गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्
देवाभागं यथापूर्वे संजानाना उपासते।
समानीव आकूतिः समाना हृदयानि वः
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।[1]

अर्थात् सर्वे मिलित्वा चलेयुः, परस्परं मिलित्वा स्नेहपूर्वकं वार्तालापं कुर्युः वैचारिकरूपेण समानं भूत्वा ज्ञानस्य प्राप्तिं कुर्युः। पूर्वस्मिन् समये साधवः परस्परं सम्मिल्य देवानामुपासनां कुर्वन्ति स्म। सम्प्रतिकाले अपि जनाः सर्वे तथैव एकमानसाः समहृदयाः समविचाराः समसङ्कल्पाः भवेयुः। एकतायाः एतादृशी मङ्गलकामना प्राप्यते ऋग्वेदे।

पारस्परिकः एकतायाः अनुपमो आदर्श स्वरूपः यजुर्वेदस्य मन्त्रे दृश्यते-

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे।
निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा।।[2]

इन्द्रदेवः यजमानं प्रति वदति यत् भवन्तः मह्यम् हविं ददुयुः अहं युष्मभ्यम् उपयुक्तमपेक्षितं फलं प्रदास्यामि। निश्चयेन युष्माभिः अभीष्टं फलं प्राप्स्यते। अथर्ववेदे भ्राताभगिनीसर्वेषां कृते निर्देशितमस्ति यत् -

मा भ्राता भ्रातरं द्विषन् मा स्वासारयुत स्वसा
सम्प्रपञ्च सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया।[3]

भ्राता स्वसा परस्परं एकविचारं भूत्वा कस्मिंश्चदपि कार्ये स्वकीयं सहर्षं योगदानं दद्याताम्। परस्परं कल्याणकारकं वार्तालापं कुरुताम्। बृहदारण्यकोपनिषदि अपि एवमेव सर्वेषां कल्यायणस्य सुखमयजीवनस्य कामना क्रियते-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागुभवेत्।।[4]

संस्कृतसाहित्यस्य महनीये ग्रन्थे महाभारते तीर्थस्थानानां सुन्दरं वर्णनं प्राप्ते। अत्र भारतवर्षस्य एकतायाः प्रभूतमात्रायां वर्णनं कृतमस्ति। महाभारतस्य वनपर्वणि पाण्डवानां तीर्थयात्रावर्णने पुष्करतीर्थं तेषां तीर्थानां प्रधानतीर्थम् अस्ति।

सम्प्रति एतत् मन्यते यत् भारतवर्षस्य प्राचीनतमा सभ्यता 'सैन्धव-सभ्यता' इति आसीत्। एषा सभ्यता सिन्धुनद्याः तटे विकसिता जाता। तटाः ते सैन्धवप्रदेशः इति नाम्ना प्रसिद्धः। सैन्धवप्रदेशस्य भागौ द्वौ - उत्तरं दक्षिणं च। उत्तर भागः सिन्धु-सतलजयोः मध्ये स्थितं पञ्चानां नदीनां तटवर्ति स्थानम् अस्ति। एतदर्थम् एतत् पञ्चनद पञ्जाब इति नाम्ना प्रसिद्धम्। दक्षिणभागः सिन्धुसौवीरं इति कथ्यते। सैन्धवसभ्यतायाः किञ्चिद् वृहत्तरं क्षेत्रं सारस्वतप्रदेश इति कथ्यते। पश्चिमे सिन्धुसतलजयोः पर्यन्तं, उत्तरदिशि हिमालय पर्यन्तं, पूर्व दिशायां यमुनानदीपर्यन्तं दक्षिण-दिशायां नर्मदानद्याः पर्यन्तं सुविस्तृतं क्षेत्रं सारस्वतप्रदेश इति नाम्ना ज्ञायते। अस्मिन् प्रदेशे या सभ्यता विकसिता जाता। सा वर्तते सारस्वत-सभ्यता।

तस्याः सारस्वतसभ्यतायाः प्रणेता लोकपितामहः ब्रह्मा अस्ति एतस्मात् ब्रह्मासरस्वत्योः घनिष्ठतमः सम्बन्धे मन्यते। सरस्वती नदी आवर्षं न प्रवहति स्म। शरदृतौ एव केवलं सरस्वत्याः अविच्छिन्नधारा दृष्टिगोचरा भवति स्म।

सरस्वत्याः तात्पर्यमस्ति - सरोवराणां नदी सरस्वत्याः प्रवाहपथे यत्र-यत्र गम्भीरता आसीत् तत्र तत्र सरोवरं भवतिस्म। अन्येषु स्थानेषु जलानाम् अभावो आसीत्। एते सरोवराः एव कालान्तरे तीर्थम् इति रूपेण प्रसिद्धाः जाताः। सरस्वती दृषद्वत्योः नद्योः मध्यवर्ती सारस्वतप्रदेशः भूभागः 'ब्रह्मवैवर्त' इति कथ्यते स्म। अस्मिन् ब्रह्मावर्ते महाराजः कुरुः वनं उच्छिद्य कृषियोग्यभूमिं निर्मितवान्। या भूमिः अनन्तरं कुरुक्षेत्रमिति नाम्ना प्रसिद्धा जाता।

तीर्थयात्रा जनानां कृते पापनाशका दुःखनाशका, सुखप्रदायका कामनापूरका च इत्यादि रूपेण स्वीक्रियते एव परन्तु तीर्थयात्रायाः वास्तविकं प्रयोजनं भवति भारतीयेषु एकतायाः जागरणम्। भारतवर्षस्य सीमान्तक्षेत्रे स्थितानि सन्ति अनेकानि तीर्थानि। भारतीय जनानां परस्परं तत आवागमनकारणात् तत्र भारतवर्षे एकतायाः बन्धनं इतोऽपि दृढ़तरं भवति। भारतस्यसीमावर्तिनः प्रमुखाणां तीर्थानां वर्णनमत्र प्रस्तूयत। भारतवासिनः अत्र आवर्ष आवागमनं भवति यस्मात् परस्परं एकतायाः भावना सहज एव विकसति।

सिन्धुसागरसङ्गमः - सिन्धुनदी यत्र अरबसागरे पश्चिमे भागे मिलति तत्र स्थितम् अस्ति भारतस्य एकं महत्त्वपूर्णं तीर्थम्। इदं वरुणतीर्थं इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति।

सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः।।[5]

सिन्धुसतलजसङ्गमः - सिन्धुसतलजनद्योः सङ्गमः पश्चिमभारतस्य एका महत्त्वपूर्णा सीमा अस्ति। अत्रैव पञ्चनदतीर्थम् अपि विद्यते।

अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः
पञ्चज्ञानमवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिता।[6]

झेलमनद्याः उद्गमः - भारतस्य उत्तरभागे स्थिते कश्मीरक्षेत्रे अस्ति शेषनागझील इति। अस्मात् झीलतः एव झेलमनद्याः उद्गमः अभवत्। एतत् स्थानम् वितस्तातीर्थम् इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति। स्थानमेतत् कश्मीरं भारतस्य अभिन्नमंङ्गं सिद्धयति।

वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः
नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत।
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च
वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम्।।[7]

सिन्धुनद्याः उद्गमः - कैलाशपर्वते मानसरोवरस्य निकटे अस्ति सिन्धुनद्याः उद्गमस्थलम्। एतत् स्थानम् अस्ति भारतवर्षस्य सर्वाधिकायां महत्त्वपूर्णायां सीमायां एकम्। यत्र सिन्धु प्रभवतीर्थम् अस्ति।

सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवतम्।
तदोष्य रजनीः पञ्च विन्देद् बहुसुवर्थकम्।।[8]

कैलाशतीर्थम् - पूर्वस्मिन् समये कैलाशपर्वतं भारतवर्षस्य सर्वाधिका महत्त्वपूर्णा सीमा आसीत्। यस्य रक्षणं स्वयमेव भगवान् शंकरः करोति स्म।

स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स्म महत्तपः।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः।।[9]

कामाख्यातीर्थम् - कामाख्यातीर्थम् असमप्रदेशे ब्रह्मपुत्रनद्याः तटे स्थितम् एकमतिमहत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। यत् भारतवर्षस्य पूर्वोत्तरसीमां संकेतयति।

कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम्।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत।[10]

गङ्गासागरसङ्गमः - बंगालखाड़ी इति स्थाने गङ्गानदी सागरं प्राप्नोति। इदम् स्थानं भारतवर्षस्य अतिमहत्त्वपूर्णायां पूर्वीसीमायां एकमस्ति। इदं स्थानं गङ्गातीर्थम् इति रूपेऽपि प्रसिद्धमस्ति।

गङ्गायाश्च तत्र राजेन्द्र सागरस्य च संङ्गमे।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः।।[11]

महेन्द्रगिरिः - उड़ीसाप्रदेशे सागरस्य तटवर्तिनि क्षेत्रे चिल्काझील इत्यस्य पार्श्वे महेन्द्रगिरिः तीर्थम् अस्ति। महेन्द्रगिरिपर्वते परशुरामतीर्थम् इति नामधेयः जलाशयोऽस्ति। इदं स्थानमपि एकं महत्त्वपूर्णं तीर्थम्।

ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम्।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्।।[12]

कन्याकुमारी - भारतीयमुख्यभूमेः दक्षिणतमे बिन्दौ स्थितमस्ति कन्याकुमारी। यत्र 'कन्यातीर्थ' नामधेयं तीर्थस्थानं वर्तते। अत्र सूर्योदयः सूर्यास्तं च उभे सागरे भव्यमाने दृश्येते।

ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत।
तत्रोयस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते।।[13]

गोकर्णतीर्थम् - कन्याकुमार्याः दक्षिणभागे सागरे विराजितमस्ति गोकर्णतीर्थम्। अत्रैव विवेकानन्दशिलाऽपि विद्यते। यत्र स्वामिना विवेकानन्देन

भारतस्य विशालतायाः महानतमो अनुभवो प्राप्तः आसीत्। रक्षा दृष्ट्या एतत् स्थानं कन्याकुमारीतः अपि अधिकं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।

समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम्।।[14]

शूपरिकम् - शूपरिकम् इदानीम् सिलवासा इतिनाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति। अत्र परशुरामेण दीर्घकालपर्यन्तम् तपश्चर्याकृता आसीत्। भारतवर्षस्य दक्षिण-पश्चिमसीमायां स्थितं तीर्थमेतत् अति महनीयमस्ति।

ततः शूर्पारकं गच्छेद् जामदग्न्यनिषेवितम्।

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्पाद् बहुसुवर्णकम्।।

सरस्वतीसागरसङ्गमः - यत्र सरस्वती नदी अरबसागरे मिलति स्म तत् स्थानं भारतस्य कृते अति महत्त्वपूर्णं विद्यते। पश्चिमसीमायां तीर्थमेतत् पूर्वस्मिन् काले प्रभाततीर्थमिति नाम्ना प्रसिद्धमासीत्।

ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे।

द्वारका - गुजरातप्रदेशे काठियावाड़प्रायद्वीपस्य पश्चिमोत्तरः बिन्दुः द्वारकातीर्थः इति नाम्ना प्रसिद्धा आसीत्। अस्य अपरनाम द्वारवती अपि अस्ति।

उपर्युक्तानां सीमावर्तीनां तीर्थानां प्राकृतिकवर्णनेन एतत् प्रतीयते एतैः पुण्यतीर्थैः भारतभूमिः संरक्षिता अस्ति। एतेषु तीर्थेषु निवसनात् जनानाम् तत्र भ्रमणात् च भारतीयेषु एकतायाः अनुभूतिः सहजतया एव भवति।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. *ऋग्वेदः - 10/191/2-3*
2. *यजुर्वेदः - 3/50*
3. *अथर्ववेदः - 3/30/3*
4. *बृहदारण्यकोपनिषद् - 1/4/14*
5. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/68*
6. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/83*
7. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/89-90*
8. *महाभारत-वनपर्वणि - 84/46*
9. *महाभारत-वनपर्वणि - 106/10*
10. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/105*
11. *महाभारत-वनपर्वणि - 85-5*
12. *महाभारत-वनपर्वणि - 85-16*
13. *महाभारत-वनपर्वणि - 85/23*
14. *महाभारत-वनपर्वणि - 85/24*
15. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/60*
16. *महाभारत-वनपर्वणि - 82/80*

17

विशिष्टाद्वैतदर्शनस्यस्वरूपम्

अखिलेशकुमारमिश्रः

भारतीयास्तिकदर्शनपरम्परायां बहवोऽद्वैतसमर्थका आचार्याः विद्यन्ते, केचित्तु द्वैतसमर्थका आचार्याः, एवमेव केचिदाचार्याः विशिष्टाद्वैतम् अङ्गीकुर्वन्तीति तु सर्वजनीनमेव। तत्र तावद्विशिष्टाद्वैतदर्शनं रामानुजसाम्प्रदायिकाः रामानन्दसाम्प्रदायिकाश्च समर्थयन्ति। अत्र चिदचिद्विशिष्टो ब्रह्मशब्द वाच्यो विष्णवाख्यो रामो नारायण एवैकं तत्त्वमिति विशिष्टाद्वैतदार्शनिकानां सिद्धान्तः समायाति। चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैकमिति क्रोडीकृत्य भगवान्बादरायणः "अथातो ब्रह्म जिज्ञासा"[1] इत्युपक्रम्य तमेव सप्रपञ्चं निरूपणं कृतवान् इति प्रतीयते।

विशिष्टाद्वैतशब्दस्यार्थस्त्वनेन प्रकारेण श्रीभगवदाचार्यपादैः विशिष्टाद्वैत दर्शनाख्ये ग्रन्थे प्रोच्यते - "विशिष्टञ्च विशिष्टञ्च विशिष्टे इति द्वन्दसमासः। तयोर्विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतम्। द्वयोर्भावो द्वितैव द्वैतम्। न द्वैतमद्वैतम्। अद्वैतम भेदः। विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति। अत्र सूक्ष्म चिदचिद्विशिष्टं कारणावस्थं ब्रह्म, तथा च स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थं ब्रह्म, तयोर्विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टा द्वैतमिति निर्गलितोऽर्थः। खल्वत्र पृथिव्यादिकं सर्वमचितत्त्वं ब्रह्मणः शरीर मित्यामनन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः सूरयः- "यः पृथिव्या तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरोयमयति" इतिश्रुतेः।[3]

ब्रह्म तावद्विकाररहितं कूटस्थं सर्वदैकं नित्यं भवति। अस्य ब्रह्मणः चित् अचित् चेति शरीरद्वयं परिकल्पयतेऽस्मिन्दर्शने। अत्र चिज्जीवः, अचित्तु प्रकृतिः। स्वेच्छया येन यदुपयुज्यतेतत्तस्य शरीरम्। चितः परमेश्वर पारतन्त्र्यात्परमेश्वरेण स्वेच्छयैवतस्या उपयोगः क्रियत इति स्वीकुर्वन्ति प्रकृतदर्शन समर्थकाः विपश्चितः। ईश्वरः स्वस्वकर्मानुरूपं जीवास्तत्तत्कर्मफलेषु नियोजयति। तत्र केन च जीवेन किं